

MARIUSZ BŁOŃSKI, KAZIMIERZ PACUSKI, JAKUB WRZOSEK

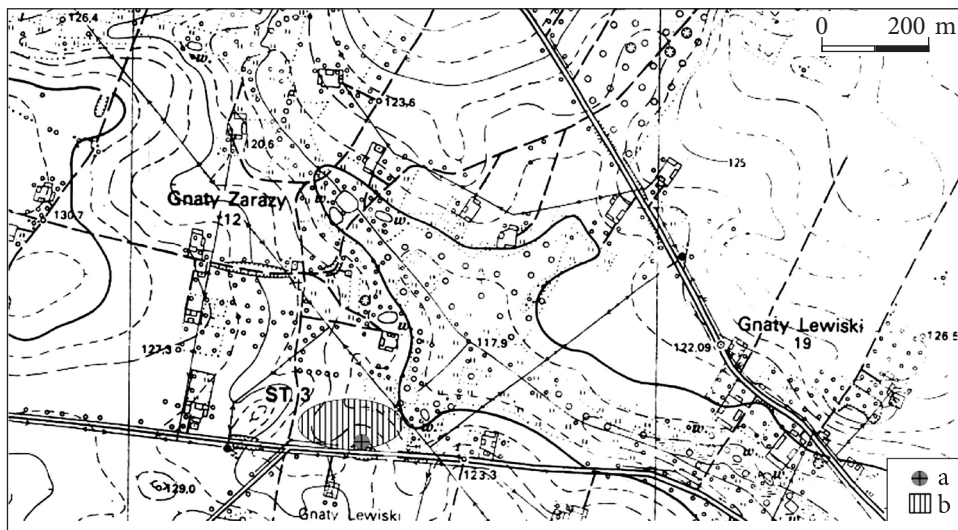
GRÓB Z MIEJSCOWOŚCI GNATY-LEWISKI. PRZYCZYNEK DO BADAŃ WCZESNOŚREDNIOWIECZNYCH CMENTARZYSK SZKIELETOWYCH NA MAZOWSZU

W 2006 r. natrafiono w miejscowości Gnaty-Lewiski, gm. Winnica w powiecie pułtuskim, na ludzkie szczątki kostne zalegające luzem w niewielkim wybieżysku piasku usytuowanym na nieznacznym wzniesieniu, tuż nieopodal drogi. Dodatkowo w profilu piaskownicy widoczne były fragmenty szkieletu¹. Miejsce to położone jest w sąsiedztwie stanowiska archeologicznego (nr 3 na obszarze AZP 48–65), które zostało odkryte podczas badań powierzchniowych we wrześniu 1981 r. i określone jako ślad osadniczy z późnego średniowiecza (ryc. 1). W celu jak najszybszego zabezpieczenia niszczonego stanowiska, w porozumieniu z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków woj. mazowieckiego, delegaturą w Ciechanowie, podjęto decyzję o przeprowadzeniu badań archeologicznych.

Wykopaliska ratownicze wykonali w sierpniu 2007 r. pracownicy Działu Archeologii Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji w ramach działalności tzw. Pogotowia Archeologicznego. Prace rozpoczęto od powierzchniowej penetracji bezpośredniego otoczenia miejsca wydobycia piasku. W ten sposób pozyskano 19 fragmentów ceramiki wczesno- i późnośredniowiecznej oraz 2 grudki polepy, co znacznie powiększyło zasięg stanowiska znanego z badań AZP. Następnie odczyszczono profil, w którym widoczny był fragment szkieletu, oraz wytyczono wykop, sytuując go nad odkrytym grobem (ryc. 2). W wykopie o wymiarach 1 × 4 m odkryto zarys jamy grobowej oraz obiektu (nr 2), który nieznacznie ją przecinał (ryc. 3). Z warstwy ornej wydobyto 5 fragmentów ceramiki, w tym 3 pradziejowej i 2 wczesnośredniowiecznej.

Sytuacja stratygraficzna była dobrze widoczna w profilu (ryc. 4). Pod warstwą humusu (około 40 cm) rysowała się jama grobowa o miąższości 60 cm oraz przylegający bezpośrednio do niej obiekt nr 2. Wypełnisko jamy grobowej stanowiła jasnoszara ziemia, natomiast w sąsiadującym z nią obiekcie występowały 4 war-

¹ Szkielet znaleźli Mariusz Błoński i Jakub Wrzosek.



Ryc. 1. Lokalizacja stanowiska archeologicznego i wczesnośredniowiecznego grobu w Gnatach-Lewiskach

a — grób; b — stanowisko archeologiczne nr 3 na obszarze AZP 48–65.

Opracował J. Wrzosek

Fig. 1. Location of archaeological site and Early Medieval grave in Gnaty-Lewiski

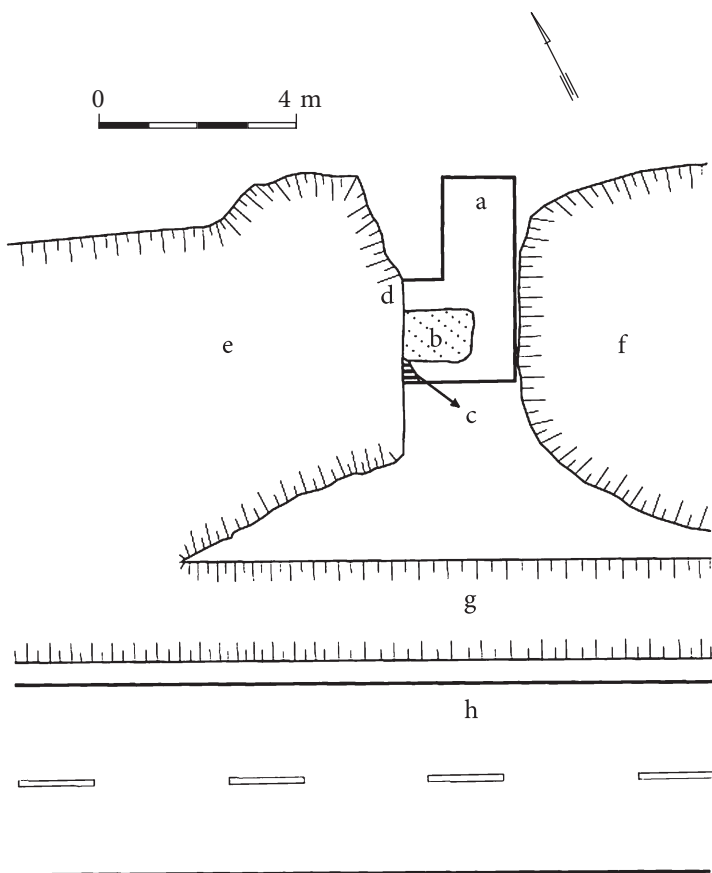
a — grave; b — archaeological site no. 3 in area AZP 48–65.

Prepared by J. Wrzosek

stwy: szarej ziemi, pomarańczowego piasku, próchnicy przemieszanej z piaskiem i żwiru. Calec tworzył drobnoziarnisty jasnożółty piasek.

W wypełniku jamy grobowej odsłonięto połowę szkieletu w postaci kończyn dolnych wraz z miednicą oraz fragmentarycznie zachowanych paliczków. Na jednym z paliczków prawej ręki tkwił srebrny pierścionek (ryc. 3b). Szkielet ułożony był na osi południowy wschód — północny zachód, z głową skierowaną na północny zachód. Analiza szczątków kostnych znalezionych luzem w wybiezysku (w tym czaszki) oraz pochodzących z grobu wykazała, że należały one do jednego osobnika płci żeńskiej zmarłego w wieku 18–21 lat (Ł.M. Stanaszek 2009). W wyniku częściowego zniszczenia pochówka nie udało się odszukać innych zabytków metalowych. Ślady zielonych przebarwień na czaszce sugerują zaleganie w okolicach otworu słuchowego przedmiotów z brązu, prawdopodobnie kabłączków skroniowych.

W trakcie badań grobu w Gnatach-Lewiskach pozyskano z powierzchni ziemi, z ziemi ornej oraz z obiektu przylegającego do grobu łącznie 40 fragmentów ceramiki, w tym 6 pradziejowej, 16 wczesnośredniowiecznej oraz 18 ułamków naczyń toczonych na kole. Większość z nich może być datowana od XV do XVI w., niektóre również na czasy późniejsze.



Ryc. 2. Usytuowanie wykopu archeologicznego na stanowisku w Gnatach-Lewiskach

a — wykop archeologiczny; b — jama grobowa; c — obiekt nr 2; d — usytuowanie profilu wykopu; e, f — wybierzyska piasku; g — rów melioracyjny; h — droga.

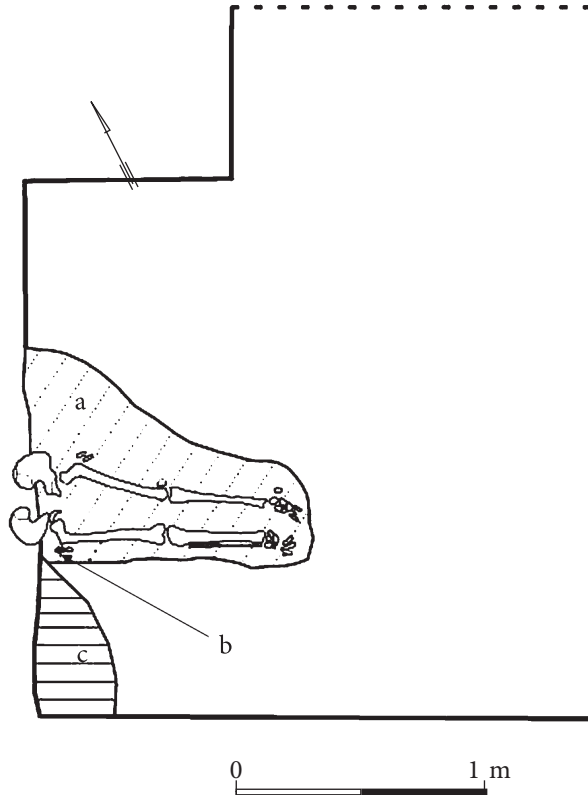
Opracował J. Wrzosek

Fig. 2. Location of archaeological trench on the site in Gnaty-Lewiski

a — archaeological trench; b — grave pit; c — feature no. 2; d — location of trench wall; e, f — sand extraction pits; g — drainage ditch; h — road.

Prepared by J. Wrzosek

Z obiektu przylegającego do grobu pozyskano 14 fragmentów ceramiki: wśród nich znalazły się ułamki naczyń pradziejowych, a także wczesno- i późnośredniowiecznych oraz prawdopodobnie nowożytnych. Obiekt ten miał charakter wkopu, być może związanego z pozyskiwaniem piasku i jak na to wskazuje sytuacja stratygraficzna oraz znaleziona ceramika, jest dużo młodszy od odkrytego pochówka i może być datowany na okres późnego średniowiecza lub nowożytny.



Ryc. 3. Plan wykopu archeologicznego w Gnatach-Lewiskach

a — jama grobowa na poziomie 90 cm od powierzchni gruntu z fragmentem zachowanego szkieletu; b — srebrny pierścionek; c — obiekt nr 2.

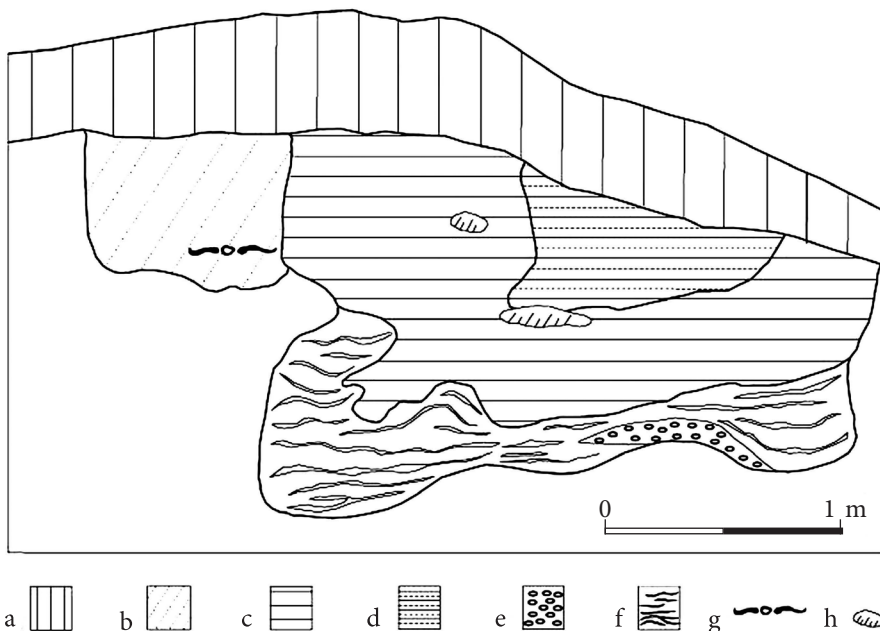
Opracował J. Wrzosek

Fig. 3. Plan of the archaeological trench at Gnaty-Lewiski

a — grave pit at 90 cm below ground surface with preserved part of skeleton; b — silver ring; c — feature no. 2.

Prepared by J. Wrzosek

Częściowo zniszczony grób z Gnatów-Lewisek jest zapewne pozostałością istniejącej tu niegdyś wczesnośredniowiecznej nekropolii, na której stosowano ob rządęk szkieletowy. Nie można jednak wykluczyć, że w tym miejscu znajdowało się również cmentarzysko ciałopalne. Według relacji mieszkańców wzniesienie zostało kilkadziesiąt lat temu znacznie zniwelowane podczas przebudowy istniejącej drogi. W trakcie tej inwestycji natrafiano na kości ludzkie oraz gliniane naczynia (wśród nich miały znajdować się również „kości w naczyniach”), a także „ciemne plamy w ziemi”. Podobne znaleziska pozyskiwano z innego, o wiele większego miejsca wydobywania piasku położonego po drugiej stronie drogi. W okresie ostatnich 40–50 lat cały pagórek został zniwelowany i zniszczony w wyniku wybierania piasku i modernizacji drogi.



Ryc. 4. Profil wykopu archeologicznego w Gnatach-Lewiskach

a — humus; b — jasnoszara ziemia; c — ciemnoszara ziemia; d — pomarańczowy piasek; e — żwir; f — jasnoszara próchnica przemieszana z jasnożółtym piaskiem; g — kości ludzkie; h — kamienie; b, g — jama grobowa; c-f, h — obiekt nr 2.

Opracował J. Wrzosek

Fig. 4. Section through the archaeological trench at Gnatach-Lewiskach

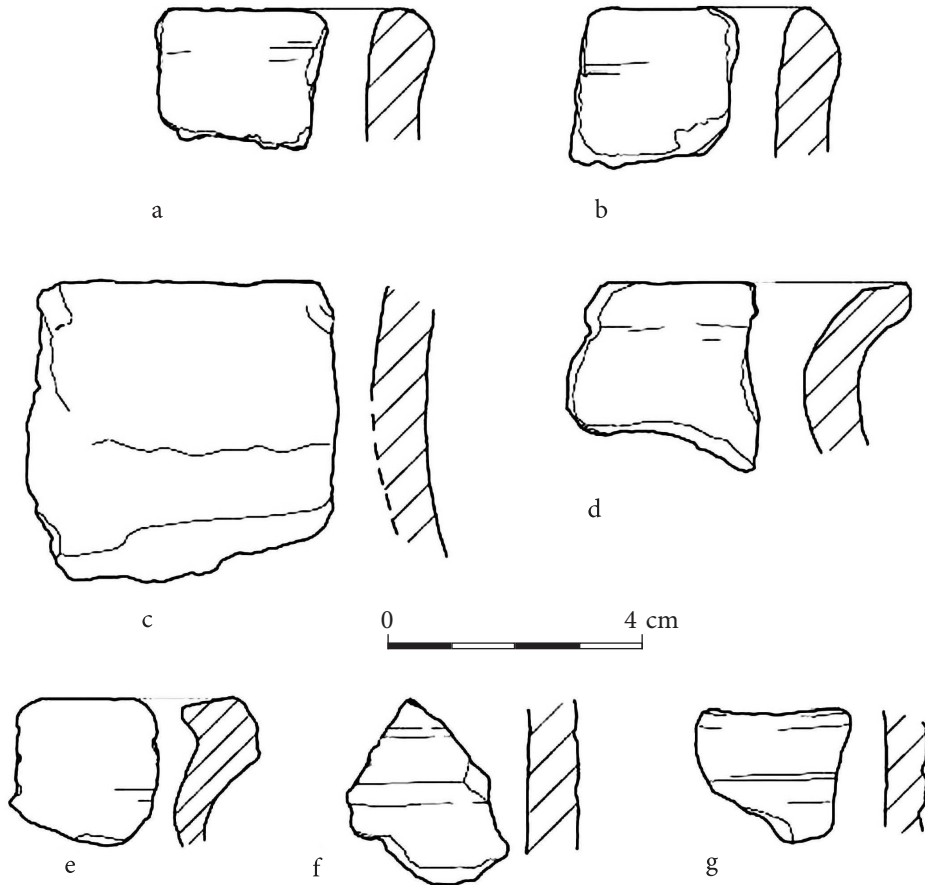
a — humus; b — light gray soil; c — dark gray soil; d — orange sand; e — gravel; f — light gray humus mixed with light yellow sand; g — human bones; h — stones; b, g — grave pit; c-f, h — feature no. 2.

Prepared by J. Wrzosek

Wśród ułamków ceramiki pradziejowej znalazły się 2 wylewy naczyń oraz 4 niecharakterystyczne części brzuśców. Te pierwsze, wydobyte z warstwy ornej na stanowisku, są do siebie podobne (ryc. 5a, b). Są to niewielkie części wylewów naczyń ręcznie lepionych. W jednym przypadku wylew jest lekko pogrubiony. Naczynia wykonano z gliny schudzonej domieszką droboziarnistego piasku. Obydwa egzemplarze zarówno od strony zewnętrznej, jak i wewnętrznej mają barwę jasnobrązową.

Fragment środkowej części naczynia (ryc. 5c) zalegał luźno w wybierzysku piasku. Jego powierzchnia zewnętrzna jest słabo wyrównana i ma barwę jasnobrązową, zaś wewnętrzna — wygładzona i ma kolor ciemnoszary. W przełomie widoczna jest domieszka średnio- i gruboziarnistego piasku.

Pozostałe 3 ułamki ceramiki pradziejowej (1 z warstwy ornej, 2 z wkopu przy jamie grobowej) to niecharakterystyczne fragmenty grubościennych brzuśców o barwie jasnobrązowej od strony zewnętrznej i jasnobrązowej, ciemnoszarej lub



Ryc. 5. Ceramika z badań wykopaliskowych w Gnatach-Lewiskach
a–c — ułamki pradziejowe; d–g — ułamki wczesnośredniowieczne.

Rys. G. Nowakowska

Fig. 5. Pottery from the excavations at Gnaty-Lewiski
a–c — prehistoric sherds; d–g — Early Medieval sherds.

Drawing G. Nowakowska

ceglastej od wewnętrznej. Cztery z odkrytych w Gnatach-Lewiskach fragmentów naczyń pradziejowych pochodzą z wczesnej epoki żelaza (ryc. 5a–c). Dwa niecharakterystyczne ułamki naczyń datowane są na okres przedrzymski lub okres wpływów rzymskich².

² Za datowanie ceramiki pradziejowej autorzy artykułu dziękują p. mgr Mirosławie Andrzejowskiej i p. prof. dr hab. Teresie Dąbrowskiej. Ceramika z wczesnej epoki żelaza wraz z relacjami okolicznych mieszkańców o „kościach w naczyniach” nasuwają przypuszczenie o istnieniu w tym miejscu nekropoli ludności kultury pomorskiej lub kultury grobów kloszowych. Analogią może być tu np. stanowisko na Grochowie w Warszawie (przy dawnej ul. Górników, znane również jako stanowisko przy ul.

Grób odkryty w Gnatach-Lewiskach można ogólnie datować na okres od połowy XI w. do 1 poł. XIII w. Dolną granicę tego okresu wyznacza pojawienie się na północnym Mazowszu inhumacji, co — jak się przyjmuje — zarówno w przypadku cmentarzysk płaskich, jak i tych z grobami w obudowach kamiennych, mogło mieć miejsce około połowy XI w. (M. Dulinicz 2000, s. 205; tenże 2003, s. 110; T. Kordala 2006, s. 211, 235). Kilka lat temu wysunięto jednak również propozycję datowania cmentarzysk z grobami w obudowach już od początku XI w., lub nawet od X/XI w. (R. Piotrowski 2003, s. 175, 189). Zanik kamiennych nekropoli na Mazowszu tradycyjnie datowany jest na połowę XII w., ewentualnie w niektórych przypadkach również na 2 poł. XII i XIII w. (L. Rauhut 1971, s. 451, 455–466). Chronologia ta nie będzie tutaj dyskutowana, ponieważ przy grobie w Gnatach-Lewiskach nie odkryto żadnych konstrukcji kamiennych (co nie oznacza, że ich nie było). *Terminus ante quem* omawianego znaleziska wyznacza więc ogólnie czas zaniku cmentarzysk pozakościelnych i powstawanie kościołów parafialnych z umiejscowionymi przy nich cmentarzami. Winnica, sąsiadująca z Gnatami-Lewiskami, zaliczana jest do miejscowości, w których kościoły parafialne powstawały w ciągu dwóch pierwszych tercji XIII w. (K. Pacuski 1975, s. 61–62). Współczesny kościół w Winnicy (poświęcony w 1377 r.) oddalony jest od cmentarzyska w Gnatach-Lewiskach o około 1,7 km. Nie wiadomo, gdzie dokładnie znajdował się pierwszy, zapewne drewniany kościół w tej miejscowości. Jeżeli jednak nie stał w miejscu, w którym wzniesiono budynek gotycki, należy przyjąć, że nie był bardzo oddalony od miejsca, gdzie stoi obecna świątynia. Sądzić można również, że z chwilą powstania cmentarza przykościelnego w pierwszej kolejności zaprzestano chowania zmarłych na znajdującej się w pobliżu nekropoli otwartej. Cmentarz przy murowanej świątyni zaprzestano używać na początku XIX w. (M. Grzybowski 2005, s. 127).

Nie jest możliwe uściślenie chronologii grobu z Gnatów-Lewiszek za pomocą znalezionej w grobie pierścienka (ryc. 6a, b). Ozdobę tę wykonano ze srebrnego, czworobocznego w przekroju drutu o wysokiej próbie srebra (tabela 1)³. Jest to egzemplarz otwarty, o ścienionych końcach (wymiar: maksymalna średnica zewnętrzna — 2,4 cm, grubość drutu w najszerszym miejscu — 0,35 × 0,35 cm). Zewnątrz płaszczyzny pierścienka pokryto ornamentem wybijanych kółek ułożonych w dwie równoległe linie (ryc. 6b).

Pierścienki z drutu należą do najprostszych form z uwagi na technikę wykonania i odnajdywane są dość licznie na wczesnośredniowiecznych stanowiskach w Polsce — przede wszystkim na cmentarzyskach. Egzemplarze otwarte o prosto

Ostrobramskiej), gdzie na terenie cmentarzyska tych kultur odkryto 8 grobów szkieletowych datowanych na przełom XI i XII w. oraz XII w. (H. Młynarczyk 1977, s. 127–131). Chronologię ewentualnego cmentarzyska pradziejowego mogą wyjaśnić dodatkowe wykopy sondażowe na obrzeżach wzniesienia, gdyż całopalny obrządek pogrzebowy stosowano również w okresie przedrzymskim i rzymskim oraz w starszych fazach wczesnego średniowiecza. Znanych jest jednak także kilka przykładów obrządku całopalnego na wczesnośredniowiecznych szkieletowych cmentarzyskach z grobami w obudowach kamiennych, np. nad górnym Orzycem (por. T. Kordala 2006, s. 125–126).

³ Badania składu chemicznego pierścienka wykonano w Zakładzie Nauk Stosowanych Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie, na spektrometrze rentgenowskim z cyfrowym wkładem AVALON 8000 firmy PGT. Analizę wykonała p. Elżbieta Pawlicka.

Tabela 1. Skład chemiczny pierścionka z grobu w Gnatach-Lewiskach (składniki w % wagowych)
Table 1. Chemical composition of the silver ring from the Gnaty-Lewiski grave (weight %)

Nr Cl	Ag	Cu	Al	Si	Cr	Mn	Fe	Ni	Zn	As	Sn	Sb	Au	Pb	S
15242	89,01	9,47	0,26	0,02	<	0,04	<	<	<	<	<	<	<	0,99	<

Objaśnienia: < — ewentualna zawartość pierwiastka poniżej granicy wykrywalności.

Legend: < — below detection level.

uciętych lub ścienionych końcach datowane są na terenie północno-zachodniej Słowiańszczyzny na okres od końca X do XIII w. (H. Kóćka-Krenz 1993, s. 114). Liczne pierścionki wykonane z jednego kawałka drutu znaleziono na cmentarzysku w Święcku na północno-wschodnim Mazowszu, gdzie wystąpiły w grobach datowanych ogólnie w ramach chronologii cmentarzyska na wiek XII (lub od schyłku wieku XI) po pierwsze dziesięciolecia wieku XIII. Wśród występujących tam kilkudziesięciu tego typu ozdób zaliczonych do grupy I odmiany B znalazły się egzemplarze zdobione ornamentem ukośnych linii lub pseudoskręcane (D. Jaskanis 2008, s. 222, 251–256, ryc. 56). Niezdobione, otwarte pierścionki o ścienionych końcach wykonane z brązowego drutu o owalnym przekroju znaleziono na datowanych od połowy XI do 1 poł. XII w. cmentarzyskach w Turowie (F. Tarczyński 1900, s. 23, tabl. II 12) i Płocku-Podolszyczach (T. Kordala 2006, s. 166, ryc. 26c). Bardzo bliską analogią do pierścionka z Gnatów-Lewisków, z uwagi na surowiec i formę (srebrny, otwarty, o ścienionych końcach, prostokątny w przekroju), jest niezdobiony egzemplarz pochodzący z datowanego na XI–XIII w. cmentarzyska w Sandomierzu (*Skarby...* 2007, s. 131, nr kat. 161).

Wczesnośredniowieczną ceramikę odkrytą w trakcie badań grobu w Gnatach-Lewiskach datować można szeroko w ramach młodszych faz wczesnego średniowiecza. Z tego okresu pochodzi wszystkie 16 fragmentów naczyń. W trakcie oględzin odsłoniętego grobu, w zniszczonym profilu, z którego wystawały części szkieletu, odkryto jeden ułamek ceramiki, jednak nie udało się stwierdzić, czy na pewno znajdował on się w wypełniku grobu. Jest to wylew naczynia ze śladami obtaczania i z zaznaczonym wrębem na pokrywkę (ryc. 5d). Wykonano go z gliny z przewagą drobnoziarnistej domieszki mineralnej. Zewnętrzna część ułamka ceramiki ma barwę jasnobrażową, a wewnętrzna cegląstą. Ponadto w ziemi ornej znaleziono jeden fragment wylewu naczynia z późnych faz wczesnego średniowiecza. Był to garnek z rozbudowaną krawędzią wylewu (ryc. 5e), do którego analogia znana jest z XII–XIII-wiecznej warstwy na grodzisku w Nasielsku.

Pozostałe fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej to ułamki brzuśców naczyń. Wśród nich jest 5 fragmentów zdobionych ornamentem poziomych linii (ryc. 5f, g), jeden linii falistej, a pozostałe nie są dekorowane. Całość wczesnośredniowiecznej ceramiki znalezionej w Gnatach-Lewiskach może być datowana szeroko od 1 poł. X do XIII w.

Przy odkrytym grobie nie stwierdzono istnienia żadnych konstrukcji kamiennych. Nie wiemy, czy w Gnatach-Lewiskach znajdowało się cmentarzysko płaskie, czy były tam groby z konstrukcjami kamiennymi, czy też może współ-



Ryc. 6. Pierścienek z wczesnośredniowiecznego grobu w Gnatach-Lewiskach

a — zdjęcie; b — rysunek.

Fot. M. Gmur,
Rys. G. Nowakowska

Fig. 6. Finger ring from the Early Medieval grave at Gnaty-Lewiski

a — photo; b — drawing.

Photo M. Gmur,
Drawing G. Nowakowska

występowały obydwa typy grobów. Usytuowanie omawianego grobu na skraju zniszczonego pagórka pozwala jedynie przypuszczać, że zlokalizowany on był w strefie peryferyjnej nekropolii.

Do chwili obecnej na terenie południowej części Wysoczyzny Ciechanowskiej, tj. obszaru od południa i wschodu zamkniętego dolnym biegiem Narwi, od zachodu dolnym odcinkiem Sony i Wkry (J. Kondracki 2001), natomiast na pół-

nocy Przewodówką⁴, lokalizować można 15 wczesnośredniowiecznych cmentarzyk szkieletowych datowanych od połowy XI do XIII w. (ryc. 7). Są to nekropole przykościelne i pozakościelne. Wśród tych pierwszych tylko jedną rozpoznano wykopaliskowo, a 5 identyfikowanych jest na podstawie metryki kościołów, przy których funkcjonowały. Stopień potwierdzenia cmentarzyk pozakościelnych jest różny. Grób z Gnatów-Lewisiek należy do jednego z 4 badanych wykopaliskowo, o 5 wiemy jedynie z różnego rodzaju wzmianek w literaturze. Niektóre z nich są więc poświadczane niepewnie.

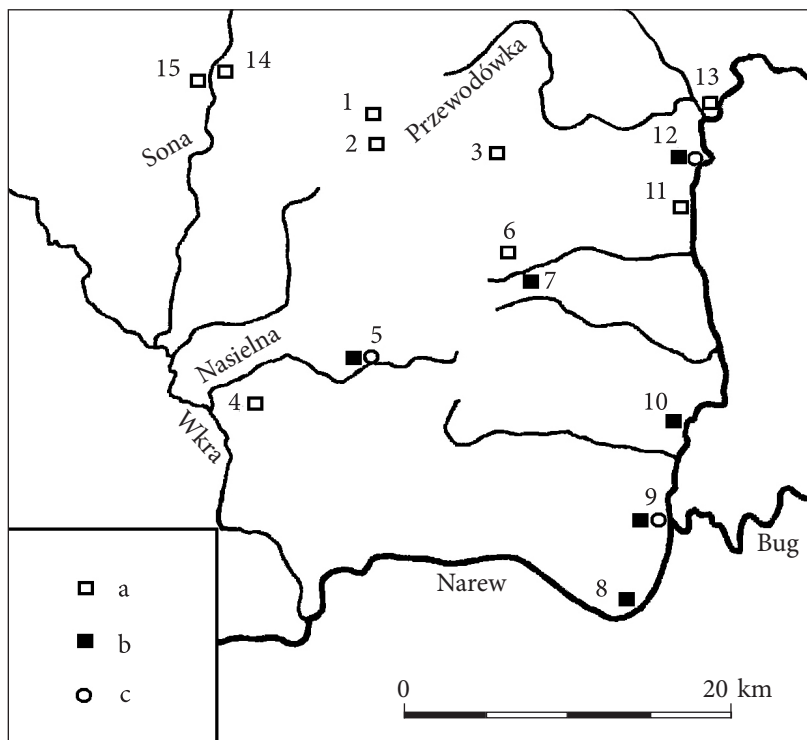
Z terenu tego znanych jest znacznie mniej wczesnośredniowiecznych grobów szkieletowych niż z sąsiadujących z nim od zachodu Wysoczyzny Płońskiej i częściowo Równiny Raciąskiej oraz z północnej części Wysoczyzny Ciechanowskiej, gdzie mieszczą się skupiska cmentarzyk z grobami w obudowach kamiennych (T. Kordala 2006, s. 108, 109, ryc. 1). Oprócz nekropoli w Gnatach-Lewisiekach w południowej części Wysoczyzny Ciechanowskiej znajdowały się również dwa cmentarzyska rozpoznane przez J. Marciniaka przed II wojną światową: badane przez niego wykopaliskowo cmentarzysko z grobami w obudowach kamiennych w Kościeszach, gm. Świercze-Koty (J. Marciniak 1937a; 1959; L. Rauhut 1971, s. 576–578), oraz zniszczone cmentarzysko w Gotardach⁵, gm. Gzy, na którym w czasie oględzin przez wspomnianego badacza zachowany był jeden grób bez konstrukcji kamiennych (J. Marciniak 1937b). Do nekropoli z omawianego terenu włączono znajdujące się niedaleko za jego granicą płaskie cmentarzysko w Kleszewie, badane wykopaliskowo przez Stefana Woydę (1968, s. 161; tenże 1969, s.174; tenże 1970; 1971; 1972; 1973, s. 147).

Na tym obszarze natrafiono również na cmentarzysko w Kęsach-Wypychach, gm. Gzy (o nieznanym typie grobów), o którym wiadomo z informacji w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* z 1883 r. (*Słownik Geograficzny...*, s. 6), oraz na znane Leonowi Rutkowskiemu cmentarzysko w Malczynie koło Nasielska, zaliczone przez niego do obiektów, które określił jako „tzw. kurhany z grobami kopanymi rzędami, w tak zwane cmentarzyska rzędowe” (L. Rutkowski 1901a, s. 20–24). Była to zatem najprawdopodobniej nekropola z grobami w obudowach kamiennych, gdyż właśnie jako „kurhany”, „cmentarzyska rzędowe” lub „groby rzędowe kamienne” Franciszek Tarczyński i Leon Rutkowski określali stanowiska sepulkralne, na których stosowano konstrukcje kamienne (L. Rauhut 1971, s. 449)⁶. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe znajdowało się prawdopodobnie również w Kacicach, gm. Pułtusk (około 3 km na południe od Pułtusza), o czym świadczy znaleziony tam w latach pięćdziesiątych XX w. miecz datowany na X w. i relacja miejscowej ludności o wydobywaniu z piasnicy, z której pochodziło to znalezisko, „szczątków ludzkich” oraz przedmiotów żelaznych i ceramicznych (J. Głosik 1983, s. 237–238;

⁴ Południowy obszar Wysoczyzny Ciechanowskiej z jego północną granicą wyznaczoną umownie na Przewodówce przyjęto tutaj (część jednostki fizycznogeograficznej) jako rejon Gnatów-Lewisiek, z którego omówione zostaną wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe.

⁵ Miejscowość ta występuje także pod nazwą Gortaty.

⁶ Por. np. F. Tarczyński (1900; 1901), L. Rutkowski (1901a; 1901b; [1906] 1907a; [1906] 1907b; [1906] 1907c; 1911).



Ryc. 7. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe (połowa XI–XIII w.) i grodziska w południowej części Wysoczyzny Ciechanowskiej

a — cmentarzyska pozakościelne; b — cmentarzyska przy kościołach parafialnych; c — grodziska;

1 — Gotardy; 2 — Kościeszce; 3 — Kęsy-Wypychy; 4 — Malczyn; 5 — Nasielsk; 6 — Gnaty-Lewicki; 7 — Winnica; 8 — Zegrze; 9 — Serock; 10 — Serock; 11 — Kacice; 12 — Pułtusk; 13 — Kleszewo; 14 — Gutków; 15 — Łopacin.

Opracował M. Błoński

Fig. 7. Early Medieval inhumation cemeteries (mid 11th–13th c.) and strongholds in the southern part of the Ciechanów Upland

a — outside-church cemeteries; b — parish church cemeteries; c — strongholds;

1 — Gotardy; 2 — Kościeszce; 3 — Kęsy-Wypychy; 4 — Malczyn; 5 — Nasielsk; 6 — Gnaty-Lewicki; 7 — Winnica; 8 — Zegrze; 9 — Serock; 10 — Serock; 11 — Kacice; 12 — Pułtusk; 13 — Kleszewo; 14 — Gutków; 15 — Łopacin.

Prepared by M. Błoński

J. Dunin-Karwicki 1978, s. 170–171, ryc. 4b–e; M. Głosek, L. Kajzer, A. Nadolski 1978, s. 27, tabl. 1).

Większość wymienionych wyżej cmentarzysk umiejscowionych było w podobnej odległości od Gnatów-Lewisiek: najbliższe w Kęsach-Wypychach — około 6,5 km, pozostałe około 11–13 km. Nieco bardziej oddalona (około 19 km) była nekropola w Kleszewie. Na północno-zachodniej rubieży omawianego tu terenu (w odległości około 20 km) ulokowane były ponadto dwa miejsca grzebania zmarłych o nieznanym typie grobów: w Gutkowie i Łopacinie, gm. Sońsk. Cmentarzysk

tych, znanych ze wzmianek w literaturze, nie odnaleziono (zob. T. Kordala 2006, s. 50, 60, tam wcześniejsza literatura). Dalej od Gnatów-Lewisiek niż wymienione stanowiska (około 25 km), znacznie poza przyjętym tu obszarem południowej części Wysoczyzny Ciechanowskiej, położone było badane wykopaliskowo płaskie cmentarzysko w Bazarze Nowym, pow. Maków Mazowiecki (J. Marciniak 1960, s. 99–107).

Listę wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych w południowej części Wysoczyzny Ciechanowskiej uzupełniają nekropole przykościelne (ryc. 7). Jedną z nich (pozostałość przykościelnego cmentarza założonego w 1 poł. XIII w.) odkryto w Pułtusku, w pobliżu grodziska (Wzgórze Zamkowe) i dawnego kościoła parafialnego św. Marii Magdaleny (W. Pela 1992, s. 351, ryc. 3a). Niewątpliwie cmentarze szkieletowe mieściły się również przy kościołach parafialnych o metryce XI–XII-wiecznej: w Nasielsku i Serocku (K. Pacuski 1975, s. 60–61). Miejsca grzebania zmarłych znajdowały się zapewne także przy powstałych do połowy XIII w. kościołach w Winnicy, Zegrzu i Dzierżeninie (o kościołach tych patrz poniżej).

Żadnego wczesnośredniowiecznego cmentarzyska nie odnaleziono, jak dotąd, w Nasielsku. Gród w tej miejscowości wzniesiono tuż po połowie IX w.; przebudowywany funkcjonował w tym samym miejscu najprawdopodobniej do 2 poł. XIII w., jednak osadnictwo przygodowe w jego pobliżu ma znacznie starszą, co najmniej VII-wieczną metrykę (M. Błoński, P. Szwarczewski 2008, s. 298–300, 305). Również wystąpienie tego ośrodka w tzw. falsyfikacie mogileńskim (*Codex...*, nr 22), datowanym na 3 ćw. XI w. (por. J. Płocha 1969, s. 95), pozwala domyślać się bardzo wczesnej metryki tamtejszego kościoła. Jak już wspomniano, najbliższe cmentarzysko, z grobami w obudowach kamiennych, znajdowało się prawdopodobnie w Malczynie, oddalonym od Nasielska około 7 km. Za istnieniem miejsca grzebania zmarłych w tej miejscowości, oprócz autorytetu Leona Rutkowskiego, który wymienił je wśród „cmentarzysk rządowych”, przemawiają również relacje mieszkańców Malczyna. Killkoro z nich, niezależnie od siebie, wskazywało punkt, gdzie miały być „jakieś groby”. Jego oględziny (obecnie to miejsce objęte zabudową wsi) nie doprowadziły do odnalezienia śladu pochówków. Cmentarzysko znajdowało się również przy głównej drodze w Chmielewie, około 5 km na północ od grodu w Nasielsku. Niestety, informacja o kościach ludzkich wydobywanych w piśnicy dotarła do archeologów zbyt późno. Po przybyciu na miejsce udało się odnaleźć szczątki kostne jednego osobnika, a w ich pobliżu 3 fragmenty naczyń, z których jedno datowane jest na XV–XVI w. Miejscowa tradycja mówi o znajdującym się tu cmentarzu cholerycznym. Stopień fosylizacji kości wskazuje, że pochówek mógł być starszy niż nowożytny⁷.

W ciągu ostatniego ponad pół wieku na omawianym terenie poznaliśmy oprócz grobu w Gnatach-Lewisbach przykościelne cmentarzysko w Pułtusku, płaską pozakościelną nekropole w Kleszewie oraz dowiedzieliśmy się o prawdopodobnie istniejącym cmentarzysku w Kacicach. Lechośław Rauhut w swojej monografii poświęconej mazowieckim i podlaskim cmentarzyskom z grobami w obudowach kamiennych włączył północno-zachodnią część omawianego

⁷ Terenową weryfikację cmentarzysk w Chmielewie i Malczynie przeprowadził M. Błoński.

terenu do skupiska „płocko-płońskiego”, uwzględniając w ten sposób niepewne przekazy o cmentarzyskach w Małczynie, Łopacinie i Gutkowie (L. Rauhut 1971, s. 452, mapa 1). Ponieważ nie wiadomo, jaki typ grobów znajdował się w Gnatach-Lewiskach, Kęsach-Wypychach, Kacicach, Gutkowie, Łopacinie i Gotardach⁸, można jedynie ogólnie stwierdzić, że rejon ten jest miejscem styku występowania cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych oraz nekropoli bez tego typu konstrukcji. Jednak nawet gdyby na wymienionych stanowiskach znajdowały się groby w obudowach kamiennych i tak byłaby to strefa rozrzedzonego występowania tego typu pochówków w porównaniu z terenami Wysoczyzny Płońskiej i nad górnym Orzycem (por. T. Kordala 2006, ryc. 1).

Wczesnośredniowieczny grób odkryty w Gnatach-Lewiskach zlokalizowany był w odległości około 10 km od grodu w Nasielsku i około 13 km od Wzgórza Zamkowego w Pułtusku. Argumenty historyka przemawiające za przynależnością terenu Gnatów-Lewisiek do biskupiej kasztelani w Pułtusku przedstawione zostaną w dalszej części tekstu. Poparciem tej tezy jest wyraźnie rysująca się topograficzna granica między terytorium Nasielska i Pułtuska. Przebiega ona na wododziale Wkry i Narwi: obszar zlewni pierwszej rzeki należał do grodu nasielskiego, drugiej do Pułtuska. Ogólnie, zachodni zasięg biskupiej kasztelanii w Pułtusku wyznaczają osady znane z inwentarza dóbr biskupstwa płockiego: Skórznice i Winnica (*Codex...*, nr 301).

Dotąd nierozstrzygnięta pozostaje kwestia zaplecza osadniczego związanego bezpośrednio z cmentarzyskiem w Gnatach-Lewiskach. Do wyjaśnienia tego zagadnienia potrzebne będzie ponowne przeprowadzenie badań powierzchniowych na obszarze AZP 48–65, do czego skłania wynik dotychczasowych prospekcji terenowych w ramach tych badań — na całym obszarze odkryto zaledwie 5 stanowisk, w tym tylko jeden ślad osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza, tj. w oddalonym od Gnatów-Lewisiek o około 2 km Rębkowie. Nie natrafiono przy tym na żaden ślad osadnictwa w pobliżu cmentarzyska w Gnatach-Lewiskach.

Informacje uzyskane w wyniku badań archeologicznych może uzupełnić historyk Mazowska średniowiecznego. Otóż kościoła w Winnicy nie było jeszcze w inwentarzu najstarszych dóbr biskupstwa płockiego, datowanym (w starszej redakcji) na przełom XII i XIII w., wyraźnie przed okresem zniszczeń osadniczych w XIII w.⁹ Parafia w Winnicy istniała jednak dowodnie w 1377 r. i była znacznie większa niż później, bowiem z ówczesnych parafii pułtuskiej i winnickiej została wyłączona nowa parafia Żeromino-Gzy¹⁰ (*Nowy Kodeks III...*, nr 188). Parafia ta objęła osady, które można określić jako drobnorycerskie osadnictwo na północ od Winnicy oraz na zachód i północny zachód od Pułtuska, jeszcze w granicach

⁸ W Gotardach, podobnie jak w Gnatach-Lewiskach, zbadano tylko jeden grób bez obudów kamiennych.

⁹ Datowanie według K. Pacuskiego, zob. *Castellaniae ecclesiae Plocensis*, (*MPH...*, s. 419–443). Na uwagę zasługuje starsza redakcja tekstu, z nazwami aktualnymi dla końca XII w., w kopii z przełomu XIII/XIV w. albo z 1 poł. XIV w. Odmienną, nowszą o kilkadziesiąt lat, redakcję tekstu przynosi falsyfikat dokumentu Konrada I rzekomo z 1203 r., wystawionego na imię biskupa płockiego Guntera (zm. 1232), spisany w 2 poł. XIII w. (*Codex...*, nr 301).

¹⁰ Później i dziś Gzy.

ziemi zakroczymskiej, tj. kontynuacji kasztelanii zakroczymskiej w kształcie terytorialnym uformowanym w XIII i 1 poł. XIV w.¹¹. W tym stanie rzeczy, w parafii winnickiej znalazło się osadnictwo na pograniczu dóbr biskupich z ośrodkiem w Pułtusku oraz dóbr rycerskich wokół książecego grodu w Nasielsku. Podobnie parafia w Dzierżeninie nad Narwią, w dobrach biskupstwa płockiego, objęła osadnictwo na północ od parafii związanej z grodem książeącym w Serocku i na południe od parafii pułtuskiej. Kościół w Dzierżeninie także nie został odnotowany w inwentarzu, jednak istniał już w 1250 r. (*ZDLmP...*, nr 13)¹². Wydaje się zatem, że kościoły te mogły być fundowane przez biskupów płockich w 1 ćw. XIII w., być może jeszcze przed 1217 r., a więc przed początkiem krótkotrwałej wojny domowej na Mazowszu w obronie zasłużonego wojewody Krystyna, która przyniosła znaczne osłabienie północnego Mazowsza¹³. Można przypuszczać, że w tym samym czasie miała miejsce fundacja kościoła w książeącym Zegrzu, którego pleban jest znany w 1237 r., a parafia ta została bez wątpliwości wyłączona z parafii w Serocku¹⁴.

Kościół w Winnicy otrzymał wezwanie św. Trójcy; jest ono znane już w 1449 r.¹⁵ (*AKH...*). Można sądzić, że Winnica stała się lokalnym ośrodkiem zarządu włości biskupiej i powstał tu dwór wiejski, w którym zatrzymywał się biskup z otoczeniem w podróży ze stołecznego Płocka do Pułtuska, najważniejszego z grodów biskupstwa. Winnica leżała na starym gościńcu z Nasielska do Pułtuska, idącym w późnym średniowieczu z węzła drożnego w Nasielsku wzdłuż górnego biegu rzeki Nasielnej, przez Pniewo, Krzyszczki (obecnie Krzyczki), Poniaty (początkowo Poniatowice) i Skorosze do Winnicy, a dalej przez Płocachowo (Płocochowo) do Pułtuska¹⁶. Z badań osadniczych wynika też, że biskup płocki już od XII–XIII w. dysponował własnym gościńcem wychodzącym z Płocka na wschód, idącym przez klasztorny Bodzanów, biskupi Mąkolin (obok kościoła w Łętowie, patronatu benedyktynów płockich), a dalej przez Juniec (dziś Joniec) nad Wkrą, gdzie powstał kościół z fundacji biskupiej¹⁷. Mąkolin i Juniec były ośrodkami dóbr biskupich, zapewniały krótkotrwały pobyt biskupa z otoczeniem we własnym dworze; pobyty tamże są poświadczone. Odległości pomiędzy Płockiem a Mąkolinem, a także między Mąkolinem i Juńcem oraz Juńcem i Winnicą wynosiły dzień drogi, co zapewniało biskupowi nocleg we własnej rezydencji. Z Juńca można było

¹¹ Zob. *AHP, Mazowsze...*, mapa; rekonstrukcja zasięgu parafii Gzy w 2 poł. XVI w.

¹² Wystąpił tu Jerzy Czech, kapelan, tj. pleban z Dzierżenina.

¹³ O tym także K. Pacuski (1990, s. 85–86).

¹⁴ Olryk — kapelan z Zegrza — był świadkiem dokumentu (*Codex...*, nr 365) wystawionego w Pułtusku, opatrzonego pieczęcią księcia Bolesława I Konradowica, ówczesnego władcy Mazowsza północnego z ramienia ojca Konrada I, wówczas księcia łączyckiego i czerskiego, który zatrzymał w swoim władaniu Mazowsze południowe.

¹⁵ Paweł Giżycki przekazał fundowanej wówczas kolegiacie pułtuskiej dobra i dochody kościołów parafialnych św. Marii Magdaleny w Pułtusku oraz św. Trójcy w Winnicy.

¹⁶ *Kartoteka słownika...*, hasło Winnica (zob. też *AHP, Mazowsze...*, mapa). Rekonstrukcja owego gościńca według ustaleń Henryka Rutkowskiego.

¹⁷ Gościniec ten nie został zrekonstruowany na mapie Mazowsza z 2 poł. XVI w. (*AHP, Mazowsze...*, mapa). Fragmentaryczne dane go dotyczące zob. *SHGWysz.*, s. 33, hasło Mąkolin, p. 2; kartoteka *SHGM...*, dane dotyczące dróg w ziemi zakroczymskiej.

zmierzać do Pułtuska albo poprzez Nasielsk i Winnicę, albo gościńcem zwanym dowodnie junieckim przez Świeszewo i Brolino¹⁸, tj. rejon Klukowa (wieś parafialna XIII–XIV w.), oraz przez Jabłeczники, Kowalewice do Winnicy, omijając Nasielsk od północy. Tą drogą prawdopodobnie poruszali się też kurierzy z pilnymi informacjami oraz współpracownicy duchowni i świeccy biskupa i urzędnicy administracji dóbr biskupich. Gościniec ten został wytyczony dla potrzeb biskupstwa przez władzę książęcą być może już w XII w., kiedy kolejni biskupi płocky byli czołowymi współpracownikami książąt mazowieckich.

Winnica w późnym średniowieczu to nie tylko własność kościelna. Jest tu też własność rycerska, znana jako Winnica-Łoś i Winnica-Zbrożki, położona między wsią parafialną a sąsiednimi biskupimi Skarżycami wzdłuż gościńca do Pułtuska (*AHP, Mazowsze ...; SHGM...*). Nasuwa się pytanie o powiązanie tej własności rycerskiej, w obrębie dóbr biskupich, z obroną grodu biskupiego w Pułtusku w dobie sprzed przemian późnego średniowiecza.

Reasumując, wydaje się, że rola Winnicy jako lokalnego ośrodka dóbr biskupstwa płockiego w XII–XIV w. powinna być znacząca. W XV w. została ona przekazana w posiadanie archidiaconom pułtuskim, którzy doprowadzili do fundacji kościoła murowanego i prepozytury z gronem mansjonarzy.

Przejdźmy teraz do mieszkańców osady Gnaty-Lewiszki, dziś zwanej Gnaty-Lewiski, w sąsiedztwie Winnicy. Osada Gnaty, zwana początkowo Częstowojewice, występuje w źródłach z 1 poł. XV w. Mianowicie w 1425 r. Grzymka (tj. Grzymisława), córka Racibora, bez wątplenia dziedzicząca po zmarłym ojcu, zeznała przed księciem Januszem I, że Falisław z synami Wojciechem i Gnatem spłacił jej 46 kóp groszy za dział w dobrach Gnaty, inaczej Częstowojewice (*PP...*, nr 207). Zatem w tej osadzie było już kilku posiadaczy. Należeli oni do rodu rycerskiego Ładów, znanego na Mazowszu, w tym w ziemiach zakroczymskiej i warszawskiej¹⁹. Było to więc rycerstwo miejscowe Mazowsza od wielu pokoleń, które mogło w tychże Częstowojewicach-Gnatach przebywać dłużej, dziedzicząc działy osady.

W XVI w. Gnaty składały się z wielu przysiółków o własnych nazwach: -Lewiszki, -Częstki, -Szczepankowo, -Szczerbaki, -Wawrzyki, -Zarazy. Były to przysiółki szlachty zagrodowej, nie mającej kmieci, uprawiającej ziemię własnymi rękoma. W 1576 r. płacili oni podatek od 14,5 włók szlachty zagrodowej (*ŹDz...*, s. 316). Wiemy jeszcze, że w 1569 r. Gnaty *omnes* (wszystkie) płaciły od 18 włók uprawnych (*Kartoteka atlasowa...*); ten areał był zatem podstawą wyżywienia i utrzymania owej grupy rodzin. Gnatowscy herbu Łada mieszkali na tym terenie i później, kontynuując stare tradycje drobnej szlachty, wcześniej drobnego rycerstwa.

Powróćmy do transakcji z 1425 r. Wiemy, że włóka uprawna na Mazowszu w XV w. miała wartość 10 kóp groszy praskich, tj. 15 kóp groszy w półgroszach

¹⁸ Gościniec juniecki idzie przez Świeszewo w 1526 r. (*ZakrZR...* 27, 194). Jako droga do Juńca jest znany w sąsiednim Brolinie w 1472 r. (*ZakrZR...* 7, 290v). Drogi te powinny być starsze od pobliskich gościńców skierowanych przez niedalekie książęce Nowe Miasto nad Soną, lokowane prawdopodobnie w 2 poł. XIV w.

¹⁹ Cenne dane z XV i 1 poł. XVI w. zestawił Adam Wolff (*MZH...*), zob. zwłaszcza indeks na s. 368–369, herb Łada.

krakowskich, monecie obiegowej Korony i Mazowsza²⁰. W takim razie dział Grzymki miał 3 włóki uprawne, może z siedliskiem i przyległościami leśnymi. Nie wiemy, czy Grzymka była jedyną spadkobierczynią swego ojca, ale jest to prawdopodobne. Tenże Racibor żyjący w 2 poł. XIV w. miał zatem przynajmniej 3 włóki uprawne, prawdopodobnie z poddanymi kmieciami osiadłymi na włóce uprawnej albo z poddanymi innego rodzaju, jak zagrodnicy. Należał bez wątpliwości do drobnego rycerstwa, charakterystycznego dla Mazowsza późnośrednio-wiecznego, ale słabo znanego ze źródeł wcześniejszych.

Dodatkowe informacje o tej grupie rodzinnej przynosi niedatowany przywilej księcia Janusza I, przedstawiony w 1532 r. przez właścicieli działów z Gnatów-Cząstek (*ZakrZR...* 14, s. 632; *SHGM...*). Mianowicie książę dał trzem posiadaczom Częstowojewic przywilej prawa chełmińskiego na ich wieś z czynszem książęcym po 8 groszy praskich, tj. 12 groszy w półgroszach krakowskich z włóki kmiecej rocznie. Mieli zatem tu działę z poddanymi, acz nielicznymi, jak wskazuje wielkość działu owej Grzymki córki Racibora. Odbiorcami dokumentu byli R[...], Falisław i Andrzej. Idzie tu o poprzednie pokolenie posiadaczy osady, czyli wspomnianego Racibora ojca Grzymki, Falisława żyjącego jeszcze w 1425 r. oraz nieznanego bliżej Andrzeja. Dzięki charakterystycznym składnikom tytułatury książęcej, określającej Janusza I jako księcia czerskiego, warszawskiego, wyszogrodzkiego, zakroczymskiego i ciechanowskiego, można datować ten przywilej na lata 1381–1395, kiedy ta pełna tytułatura była używana. Dokument ten oświetla zatem stan posiadania na obszarze Częstowojewic (późniejszych Gnatów) w 4 ćw. XIV w. Idzie tu o rycerstwo drobne, mające po parę albo kilka włók ziemi uprawnej wraz z poddanymi, analogiczne do znanej nam później szlachty częstkowej. Jeśli przyjąć, że areał uprawny w 4 ćw. XIV w. w tej osadzie nie przekraczał wielkości areału w 1569 r., to nie było tu więcej niż 18 włók uprawnych. Można sądzić, że ten areał był jednak mniejszy, a więcej było tu ziemi jeszcze nie wykarczowanej. Dział o trzech włókach uprawnych mógł być tedy działem typowym tak w czasach księcia Janusza I, jak i wcześniej, w czasach istnienia cmentarzyska drobnorycerskiego przed powstaniem parafii Winnica.

Czy można określić powiązania owego rycerstwa z najbliższymi grodami książęcymi bądź biskupimi? W grę wchodzi powiązania albo z książęcym grodem nasielskim, albo z grodem pułuskim. W tym zakresie może jednak pomóc przynależność heraldyczna, utrwalona już w 1 poł. XIV w., a wskazująca na powiązania starszej daty. Do drobnorycerskiego osadnictwa rodu Ładów w ziemi zakroczymskiej, poza Gnatami, trzeba zaliczyć osady Łady-Krajęczyno i Kęsy w parafii Gzy (*MZH...*, według indeksu), gdzie również było wczesnośrednio-wieczne cmentarzysko. Właśnie w tym rejonie leży Solnikowo (dziś Sulnikowo), własność wojskiego pułuskiego Boguszy darowana biskupstwu płockiemu, na co został wystawiony dokument książęcy w 1257 r. (*Nowy Kodeks II...*, nr 30). Osada ta w XVI w. miała 8 włók kmiecych i karczmę (*ŹDz...*, s. 316); według danych z XIX w. miała 380 mórg, tj. blisko 13 włók obszaru (*Słownik*

²⁰ Ustalenia na podstawie wielu danych szczegółowych dla ziem Mazowsza z XV w.

Geograficzny...)²¹. Można sądzić, że w rejonie Solnikowa mieszkało drobne rycerstwo przydzielone do obrony grodu pułtuskiego pod dowództwem wojskiego jako szefa obrony terytorialnej dawnej kasztelanii pułtuskiej. Zatem i rycerzy z Częstowojewic-Gnatów można łączyć z owym rycerstwem podległym biskupowi płockiemu.

Z przedstawionych powyżej źródeł pisanych wynika, że nazwa wsi Gnaty jest nazwą rodową od nazwy osobowej Gnat (być może od wspomnianego Gnata, syna Falisława), która zastąpiła wcześniejszą miejscową nazwę patronimiczną Częstowojewice urobioną od protoplasty rodu Częstowoja (por. W. Taszycki 1951, s. 23, 29). W tym miejscu trzeba przypomnieć o wsi Gnaty w gminie Gozdowo, pow. Sierpc (w literaturze występuje też jako Rycharcice-Gnaty), z której znane jest wczesnośredniowieczne cmentarzysko z grobami w obudowach kamiennych (T. Kordala 2006, s. 44, tam wcześniejsza literatura). Pochodzenie nazwy wsi Gnaty koło Winnicy wskazuje, że mamy w tym wypadku do czynienia z przypadkową zbieżnością występowania wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych w dwóch osadach o tej samej nazwie²².

W świetle zaprezentowanego tu znaleziska grobu z Gnatów-Lewisiek ukazuje się interesujące zagadnienie ciągłości osadnictwa drobnorycerskiego od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne. Około stu pięćdziesięcioletniego okresu w dziejach osadnictwa w pobliżu Gnatów-Lewisiek (od końca używania cmentarza pozakościelnego w początkach XIII w. do 4 ćw. XIV w.) nie oświetla żadne źródło archeologiczne ani pisane, nie można zatem stwierdzić, czy na pewno Częstowojewice-Gnaty zamieszkane były przez przodków rodu pieczętującego się herbem Łada, już w czasie, gdy grzebano zmarłych na miejscowym cmentarzu. Domysł ten wydaje się jednak bardzo prawdopodobny. Mazowsze charakteryzując się fenomenem występowania cmentarzysk z bogato wyposażonymi grobami w obudowach kamiennych, było także prowincją zamieszkaną przez liczne drobne rycerstwo, a następnie szlachtę — zwłaszcza biedniejszą część tego stanu, szlachtę zagrodową. Zjawisko występowania znacznej liczby warstwy rycerstwa mazowieckiego, a zarazem cmentarzysk z grobami w obudowach kamiennych łączono z warstwą wojów w tzw. państwie Miećława, funkcjonującym krótko (do 1047 r.) na Mazowszu po upadku tzw. pierwszej monarchii piastowskiej (A. Gieysztor 2006, s. 136–137)²³. Specyficzny na ziemiach Polski wczesnośredniowiecznej sposób grzebania zmarłych w bogato wyposażonych grobach z konstrukcjami kamiennymi zinterpretowano jako ślad wojów wareso-ruskich wysłanych z Rusi na pomoc księciu Kazimierzowi w celu rozprawy z rebelią Miećława, a następnie osiedlonych na północnym Mazowszu

²¹ Na mapie Mazowsza z 2 poł. XVI w. Sulnikowo w parafii Gzy zostało nietrafnie oznaczone jako własność szlachecka, co jest wynikiem pomyłki z inną osadą o podobnej nazwie w sąsiedniej parafii Gąsiorowo (*AHP, Mazowsze...*, mapa i indeks).

²² Od nazwy osobowej Gnat wzięło swą nazwę więcej osad na Mazowszu, np. w gminie Kampinos znajduje się wieś o patronimicznej nazwie Gnatowice, która poświadczona jest przez XV-wieczne źródła pisane (W. Taszycki 1951, s. 43).

²³ Na temat państwa Miećława zob. J. Bieniał 1963.

(T. Kiersnowska 1992, s. 69–72)²⁴. Zgadając się z tym wyjaśnieniem genezy mazowieckich cmentarzysk z grobami w obudowach należy pamiętać, że ludność stosująca ten charakterystyczny sposób pochówka stanowiła jedynie część mieszkańców Mazowsza. Najpóźniej od 2 poł. XI w. współwystępowały tu pozakościelne cmentarzyska z obudowami kamiennymi i cmentarzyska płaskie, a od XII w. również przykościelne (por. M. Miśkiewiczowa 1998). Ponadto nie można wykluczyć, że w niektórych enklawach osadniczych jeszcze długo po formalnym przyjęciu chrześcijaństwa praktykowano ciałopalny obrządek pogrzebowy. Przyjmując, że w grobach z konstrukcjami kamiennymi, chowano ludność stanowiącą zaczątek (a raczej część) wczesnego rycerstwa mazowieckiego, bez względu na jej pochodzenie trzeba także pamiętać, że ten „trzon obrastał liczebnie z woli książęcej w dobie zagrożenia bałtyjskiego z XIII i XIV w, oraz w czasach intensywnej kolonizacji późnośredniowiecznej” (A. Gieysztor 2006, s. 139–140).

Nie wchodząc głębiej w genezę wczesnośredniowiecznych mazowieckich cmentarzysk szkieletowych, można wyrazić przekonanie, że archeologia, historia i antropologia wciąż mają tu jeszcze wdzięczny obszar do badań. Wiele nowego do dociekań nad pochodzeniem i ciągłością populacji (zwłaszcza najlepiej poświadczonej źródłowo szlachty) zamieszkującej ten rejon Polski wnieść mogą badania genetyczne.

Słowa kluczowe: wczesne średniowiecze, Mazowsze, Wysoczyzna Ciechanowska, grób szkieletowy, cmentarzyska szkieletowe, osadnictwo rycerskie

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

- „APolski” — „Archeologia Polski”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź (od 1990 Warszawa).
 IA — Informator Archeologiczny, Warszawa.

Literatura

Źródła

AKH...

- 1916 *Archiwum Komisji Historycznej PAU*, t. X, *Materiały do dziejów kolegiaty pułtuskiej*, wyd. B. Ulanowski, S. Zachorowski, Kraków, s. 306–415.

Codex...

- 1919 *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, t. I (do 1247 r.), wyd. J. Kochanowski, Warszawa.

²⁴ W ostatnich latach pojawiły się również głosy krytyczne wobec tezy łączącej te cmentarzyska z Warego-Rusami przybyłymi na Mazowsze w ekspedycji Jarosława, a co zatem idzie datowania tych cmentarzysk od połowy XI w. (R. Piotrowski 2003, s. 182–191; M. Wołoszyn 2006, s. 604–606). Do uwag R. Piotrowskiego polemicznie odniósł się T. Kordala (2005).

Kartoteka atlasowa...

niepublikowane *Kartoteka atlasowa Mazowsza w XVI w., pow. nowomiejski*, wypisy z niepublikowanych rejestrów poborowych XVI w. przechowywane w Pracowni Atlasu Instytutu Historii PAN.

Kartoteka słownika...

niepublikowane *Kartoteka słownika historyczno-geograficznego Mazowsza w średniowieczu*, przechowywana w Pracowni Instytutu Historii PAN.

MPH...

1888 *Monumenta Poloniae Historica*, t. 5, wyd. W. Kętrzyński, Lwów, s. 419–443.

MZH...

1937 *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI wieku*, zestawiał A. Wolff, Kraków.

Nowy Kodeks II...

1989 *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. II, Dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, przy współudziale K. Pacuskiego, H. Wajsa, Wrocław.

Nowy Kodeks III...

2000 *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza, cz. III, Dokumenty z lat 1356–1381*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. Indeks osób i miejscowości opracował J. Piętka, Warszawa.

PP...

1918 *Pomniki Prawa Archiwum Głównego Warszawskiego*, t. 5, *Metryka Mazowiecka z lat 1417–1429*, Warszawa.

SHGM...

niepublikowane *Słownik historyczno-geograficzny Mazowsza w średniowieczu*, kartoteka w zbiorach Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.

SHGWysz.

1971 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, opracowali A. Wolff i A. Borkiewicz-Celińska, Wrocław.

ZakrZR...

b.r.w. *Zakroczymskie ziemskie wieczyste relacji księgi w Archiwum Głównym Akt Dawnych*.

ZDLmP...

1975 *Zbiór Dokumentów i Listów miasta Płocka*, t. 1, wyd. S.M. Szacherska, Warszawa.

ŹDz...

1895 *Źródła Dziejowe*, t. XVI, *Polska XVI w. Mazowsze*, wyd. A. Pawiński, Warszawa.

Opracowania

AHP, Mazowsze...

1973 *Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku.*, opracowanie zbiorowe, W. Pałucki red., Warszawa.

Bieniak J.

1963 *Państwo Mieclawa*, Warszawa.

Błoński M., Szwarczewski P.

2008 *Antropogeniczne przekształcenia doliny Nasielnej w sąsiedztwie wczesnośredniowiecznego grodziska w Nasielsku*, „APolski”, t. 53, z. 2, s. 291–317.

Dulinicz M.

- 2000 *Mazowsze w X wieku*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, H. Samsonowicz red., Kraków, s. 199–213.
- 2003 *Mazowsze we wczesnym średniowieczu. Jego związki z „państwem gnieźnieńskim”*, [w:] *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, W. Chudziak red., Toruń, s. 89–119.

Dunin-Karwicki J.

- 1978 *Analiza bronioznawczo-metalograficzna trzech mieczy wczesnośredniowiecznych ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 43, z. 2, s. 165–172.

Gieysztor A.

- 2006 *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X–połowa XIII w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 1, H. Samsonowicz red., Pułtusk, s. 109–160.

Głosek M., Kajzer L., Nadolski A.

- 1978 *Wykaz zabytków*, [w:] *Broń średniowieczna z ziem polskich*, A. Nadolski red., Łódź, s. 25–49.

Głosik J.

- 1983 *Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1973–1976*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 5, s. 229–263.

Grzybowski M.

- 2005 *Z archiwaliów diecezjalnych płockich XIX w.*, zeszyt 14, *Dekanat pułtuski*, Płock.

Jaskanis D.

- 2008 *Świątek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*, Warszawa.

Kiersnowska T.

- 1992 *O pochodzeniu rodu Awdańców*, „Społeczeństwo Polski Średniowiecznej”, t. 5, s. 57–72.

Kóćka-Krenz H.

- 1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.

Kondracki J.

- 2001 *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.

Kordala T.

- 2005 *W sprawie wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych na północnym Mazowszu. Refleksje na marginesie artykułu R. Piotrowskiego (2003), „APolski”*, t. 50, z. 1–2, s. 147–153.
- 2006 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe na północnym Mazowszu*, Łódź.

Marciniak J. (M.J.)

- 1937a *Nowe wykopaliska*, „Z otchłani wieków”, R. 12, z. 3, s. 31.
- 1937b *Nowe wykopaliska*, „Z otchłani wieków”, R. 12, z. 4–5, s. 64.
- 1959 *Cmentarzysko szkieletowe z okresu wczesnośredniowiecznego znalezione w miejscowości Kościeszce, pow. Pułtusk*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 26, z. 1–2, s. 63–67.
- 1960 *Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Bazar Nowy, pow. Maków Mazowiecki*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 5, s. 99–140.

Miśkiewiczowa M.

- 1998 *Mazowieckie pochówki szkieletowe w XI i XII wieku*, [w:] *Studia z dziejów cywilizacji*, A. Buko red., Warszawa, s. 115–118.

Młynarczyk H.

- 1977 *Badania wielokulturowego stanowiska Warszawa-Grochów, ul. Górników, w latach 1973–1975*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 29, s. 123–132.

Pacuski K.

- 1975 *Rozwój sieci parafii Diecezji płockiej w XI–XVI w. (komentarz do mapy)*, „Studia Płockie”, t. 3, s. 59–64.
- 1990 *Ziemia gostynińska od XII w. do 1462 r. na tle dziejów Mazowsza płockiego i rawskiego*, [w:] *Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej*, M. Chudzyński red., Warszawa, s. 67–160.

Pela W.

- 1992 *Rynek w Pułtusk w świetle źródeł archeologicznych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R 40, nr 3, s. 347–358.

Piotrowski R.

- 2003 *Uwagi na temat chronologii i interpretacji wczesnośredniowiecznych cmentarzysk mazowieckich*, „APolski”, t. 48, z 1–2, s. 165–200.

Płocha J.

- 1969 *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Warszawa.

Rauhut L.

- 1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska w obudowie kamiennej na Mazowszu i Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, t. 1, s. 435–654.

Rutkowski L.

- 1901a *Charakterystyka antropologiczna ludności wiejskiej (nieszlacheckiej) płońskiego i sąsiednich powiatów gub. płockiej*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne”, t. 5, s. 3–30.
- 1901b *Szkielety i czaszki z cmentarzysk rządowych powiatów Płońskiego, Płockiego i Sierpeckiego*, „Światowit”, t. 3, s. 49–59.
- [1906] 1907a *Cmentarzysko z grobami rządowymi w Krasinie, Romatowie i Koziminach w powiecie Sierpeckim i Płońskim, gub. Płockiej*, „Światowit”, t. 7, s. 3–21.
- [1906] 1907b *Cmentarzysko rządowe w Korzybiu w pow. Płońskim*, „Światowit”, t. 7, s. 22–38.
- [1906] 1907c *Cmentarzysko rządowe w Rostkowie, Strzeszewie, Wierzbicy, Żochowie, Blichowie i Rogowie badane przez ś.p. Franciszka Tarczyńskiego*, „Światowit”, t. 7, s. 39–43.
- 1911 *Cmentarzysko rządowe w Święcicach (pow. Płocki)*, „Światowit”, t. 9, s. 102–104.

Skarby...

- 2007 *Skarby wieków średnich. Katalog wystawy*, W. Brzeziński red., Warszawa.

Słownik Geograficzny...

- 1883 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 4, Warszawa.

Stanaszek Ł.M.

- 2009 *Analiza antropologiczna szczątków ludzkich znalezionych w miejscowości Gnaty-Lewiski, gm. Winnica, woj. mazowieckie*, „APolski”, t. 54, z. 2, s. 275–280.

Tarczyński F.

1900 *Groby rządowe kamienne w pow. Płockim*, „Światowit”, t. 2, s. 19–27.

1901 *Groby rządowe kamienne w pow. Płockim*, „Światowit”, t. 3, s. 30–32.

Taszycki W.

1951 *Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu*, Kraków.

Wołoszyn M.

2006 *Ze studiów nad obecnością ruską i skandynawską na ziemiach polskich w X–XII wieku*, [w:] *Świat Słowian wczesnego średniowiecza*, M. Dworaczek, A.B. Kowalska, S. Moździoch, M. Rębkowski red., Szczecin–Wrocław, s. 595–611.

Woyda S.

1968 *Kleszewo, pow. Pułtusk*, IA, Badania 1967 r., s. 161–162.

1969 *Kleszewo, pow. Pułtusk*, IA, Badania 1968 r., s. 174–175.

1970 *Kleszewo, pow. Pułtusk*, IA, Badania 1969 r., s. 193.

1971 *Kleszewo, pow. Pułtusk*, IA, Badania 1970 r., s. 121–122.

1972 *Kleszewo, pow. Pułtusk*, IA, Badania rok 1971, s. 135.

1973 *Kleszewo, pow. Pułtusk*, IA, Badania rok 1972, s. 147–148.

MARIUSZ BŁOŃSKI, KAZIMIERZ PACUSKI, JAKUB WRZOSEK

GRAVE FROM GNATY-LEWISKI. CONTRIBUTION TO RESEARCH ON EARLY MEDIEVAL INHUMATION CEMETERIES IN MASOVIA

S u m m a r y

In 2006, human skeletal remains were found loose in a sand excavation pit at the locality of Gnaty-Lewiski, Winnica commune, Pułtusk district in the mazowieckie voivodeship. The pit was located on a small rise (now leveled) in the vicinity of an archaeological site, which had been identified provisionally as a settlement trace of late medieval date (Fig. 1).

Salvage excavations carried out on the spot in 2007 (Figs 2–4) uncovered a grave pit containing the lower half of a skeleton of a young woman (lower limbs, pelvis, fragmentarily preserved digits). A skull was found loose in the sand next to the grave. The orientation of the skeleton was to the northwest. The age of the individual was estimated anthropologically at 18–21 years (Ł.M. Stanaszek 2009). A silver ring was recorded on one of the digits of the hand. Traces of green discoloration on the skull suggested the presence of copper-alloy head ornaments.

An assemblage of 40 potsherds, including 6 prehistoric pieces, 16 of Early Medieval date and 18 fragments of wheel-made pots, mostly of 15th–16th c. date (but also later), was recovered from the surface, the humus layer and a feature adjoining the grave.

The Gnaty-Lewiski grave must be considered as part of an Early Medieval inhumation cemetery located on the site. The existence of a prehistoric cremation burial ground on the same spot is suggested by reminiscences of human bones and clay pots being found during road works carried out near the sand pit (local residents spoke of “bones in pots” and “dark spots on the ground”). The assemblage of prehistoric sherds found near the grave included two vessel rims (Fig. 5a, b) and four non-diagnostic body fragments. Four of these sherds (Fig. 5a–c) can be assigned to the Early Iron Age, while two non-diagnostic fragments can be of pre-Roman and period of Roman influence date. The finds are inconclusive as evidence for the existence of a prehistoric cremation burial

ground at Gnaty-Lewiski, because cremation was the preferred form of burial in the Early Iron age, in the pre-Roman and Roman times as well in the earliest phases of the Middle Ages. The rite has been evidenced sporadically in inhumation cemeteries with graves with stone settings from northern Masovia.

The Gnaty-Lewiski grave is to be dated generally from the middle of the 11th to the first half of the 13th c. The lower borderline date corresponds to the appearance of inhumation burials in northern Masovia, which current research on both, flat cemeteries and cemeteries with stone settings places around the middle of the 11th c. A *terminus ante quem* for the discovered grave is the disappearance of outside-church cemeteries and the emergence of parish churches with their own graveyards. The foundation of a parish church in nearby Winnica is dated to the first half of the 13th c.; from that date on presumably the knightly classes from the Gnaty-Lewiski area would have buried their dead there.

The silver ring found in the Gnaty-Lewiski grave (Fig. 6; Table 1) is not helpful in precise dating of the grave, as similar jewelry from the region of the northwestern Slavs is attributed to a broad time horizon from the end of the 10th through the 13th c. The Early Medieval pottery from the vicinity of the grave is also dated broadly from the first half of the 10th through the 13th c.

No stone structures of any kind were noted at Gnaty-Lewiski, making it impossible to specify whether it was flat cemetery or cemetery with stone settings or else whether it combined the two forms.

The Gnaty-Lewiski grave belongs to one of four Early Medieval inhumation cemeteries excavated in the southern parts of the Ciechanów Upland (Fig. 7). Data for altogether 15 church cemeteries and non-church cemeteries has been collected in the region. The number of inhumation burials here is considerably less than in the neighboring Płoński Upland and partly the Raciąż Plain to the west, and the northern part of the Ciechanów Upland where a concentration of cemeteries with stone settings has been recorded.

Apart from the Gnaty-Lewiski cemetery in the southern part of the Ciechanów Upland, there existed cemeteries with stone settings in Kościeszce, Świercze-Koty commune, and probably Malczyn near Nasielsk. Burial grounds with graves of unknown type were situated at Gotardy and Kęsy-Wypychy, Gzy commune, Gutków and Łopacin, Soński commune, most likely also at Kacice, Pułtusk commune (10th c. sword found there; members of the local population informed about finding "human remains" and iron and pottery artifacts there).

The above listed cemeteries are all at a similar distance from Gnaty-Lewiski: Kęsy-Wypychy about 6.5 km away, the others about 11–13 km away. Only the flat cemetery in Kleszew was situated farther away (about 19 km).

One should add church cemeteries to this list of Early Medieval inhumation burials in the southern part of the Ciechanów Upland. One such cemetery founded in the first half of the 13th c. was discovered near the stronghold (Castle Hill) in Pułtusk. Inhumation cemeteries were also attached to the parish churches of 11th–12th c. date in Nasielsk and Sierock, and the 13th c. churches in Winnica, Zegrze and Dzierżenin. The Early Medieval cemetery in Nasielsk has yet to be located. The stronghold in this locality was raised just after the middle of the 9th c.; it existed in modified form through the second half of the 13th c. The settlement in its vicinity is of much older date, going back to at least the 7th c. A cemetery of uncertain chronology was found in Chmielewo, about 5 km north of the stronghold in Nasielsk.

The southern part of the Ciechanów Upland is where the cemeteries with the graves with stone settings and flat cemeteries mingle. Even if the cemeteries with graves of uncertain type here were actually cemeteries with the graves with stone settings, the region would still be characterized by a lesser share of cemeteries of this kind compared to the regions of the Płoński Upland and the upper Orzyc river basin.

The Early Medieval grave from Gnaty-Lewiski was situated about 10 km from the Nasielsk stronghold and about 13 km from the Castle Hill in Pułtusk. The border between these territories followed the division between the Wkra and Narew river watersheds.

It remains to be ascertained which settlements the Gnaty-Lewiski cemetery serviced. Ground surveys in the region (AZP 48–65) have yielded only one trace of settlement in the Early Medieval period, located 2 km from the said cemetery.

According to written sources, the church in Winnica was founded probably by the Płock bishops in the first quarter of the 13th c., possibly even before 1217. The parish in Winnica has been evidenced for 1377, including all the minor-knights' settlements north of Winnica and to the west and northwest of Pułtusk, on the borderland of the episcopal estates centered in Pułtusk and the knights' estates around ducal Nasielsk. Winnica can be presumed to have grown into a local administrative center for the episcopal properties, including a country manor where the bishop and his retinue stayed when moving from the capital in Płock to the most important of the episcopal strongholds in Pułtusk.

The Gnaty settlement near Winnica, initially called Częstowojewice, occurs in sources from the first half of the 14th c. In 1425, Grzymka (that is, Grzymisława), daughter of Racibor, inheriting from her father, testified before Prince Janusz I that Falisław and his sons Wojciech and Gnat paid 46 threescore of *grosz* for her share of the Gnaty estate, otherwise known as Częstowojewice. Therefore, the settlement already had more than one owner. It belonged to the knightly family of the Łada, established in Masovia for several generations, who could have resided in Częstowojewice-Gnaty for ages, inheriting shares of the settlement. In the 16th c., Gnaty comprised a number of hamlets with their own names: -Lewiszki, -Częstki, -Szczepankowo, -Szczerbaki, -Wawrzyki, -Zarzy. These hamlets belonged to the small gentry who did not own peasants, but worked the land with their own hands. The Gnatowski family sealing themselves with the Łada coat-of-arms lived in this region also in later times, upholding the old traditions of small gentry descended from the earlier minor knighthood.

Heraldic attribution can be useful in connecting members of the knighthood with the nearest strongholds in the region. The heraldry, which was established already by the first half of the 14th c., points to a link between the Łada family of minor knighthood and the settlement in the Sulnikowo region where the property of the Pułtusk official (*tribunus*) Bogusz was located. According to a ducal document of 1257, this property was given to the Płock bishop and it can be assumed that the region was the place of residence of minor-knights assigned to the defense of the Pułtusk stronghold. Therefore, the knights from Częstowojewice-Gnaty can be considered as part of the knighthood subjected to the bishop of Płock.

The discovery of the grave at Gnaty-Lewiski places in an interesting light the issue of the continuity of knightly settlement from the times of the Piast rulers through the Modern Age. Close to two hundred years in the history of the settlement near Gnaty-Lewiski (from the abandonment of the isolated cemetery in the early 13th c. through the end of the 14th c.) finds no reflection either in written or archaeological sources. It is thus impossible to be sure that the Częstowojewice-Gnaty settlement was inhabited by the ancestors of a family using the Łada coat-of-arms at the time that the dead started being buried in the local cemetery. Even so, it is a very likely conjecture. Masovia is characterized by the presence of cemeteries with rich graves with stone settings, it was densely populated by members of the lesser knighthood, later minor gentry, especially of the poorer sort. The coexistence noted between a numerous Masovian knighthood and cemeteries with stone settings has been linked to a warrior class known to have existed in the so-called state of Miećław, which functioned briefly (before 1047) in Masovia after the fall of the so-called first Piast monarchy. In Polish territory, the Early Medieval custom of burying the dead in richly furnished cemeteries with graves with stone settings has been interpreted among others as proof of the presence of Varego-Ruthenian warriors sent from Ruthenia to help Prince Kazimierz deal with Miećław's rebellion. Subsequently, these warriors would have been settled in northern Masovia. People following this specific burial rite were only part of the population of Masovia. From the second half of the 11th c., outside church cemeteries with the graves with stone-settings coexisted with flat cemeteries, by the 12th c. at least, also with the church cemeteries. In these necropolis mostly the local populations (also warrior class) were buried.

Archeology, history and anthropology still have a place in the study of the Early Medieval inhumation cemeteries in Masovia as well the origin and continuity of the population inhabiting this region of Poland. Genetic research has also much to contribute in this field.

Keywords: Early Middle Ages, Masovia, Ciechanów Upland, inhumation grave, inhumation cemetery, knightly settlement

Translated by Iwona Zych

Adresy Autorów:

Mgr Mariusz Błoński
Zakład Archeologii Mazowsza i Podlasia
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
al. Solidarności 105
00-140 Warszawa

Dr Kazimierz Pacuski
Słownik Geograficzno-Historyczny Mazowsza w Średniowieczu
Zakład Atlasu Historycznego
Instytut Historii PAN
ul. Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa

Mgr Jakub Wrzosek
Dział Archeologii
Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków
ul. Szeroki Dunaj 5
00-272 Warszawa

